

З.Ш.Ерназарова

КИМЭП университеті, ф.ғ.д., профессор

ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНДЕГІ АРГУМЕНТТЕУ МОДЕЛЬДЕРІ

Аннотация. Мақалада қазақ халқының тарихында ерекше орны бар шешендік сөздердің аргументтеу модельдері анықталады. Барлық халықтың тарихында шешендік өнер ерекше орынға ие. Ал қазақ халқының шешендік өнерін ерекшелейтін бірнеше себеп бар. Біріншіден, шешендік сөз иелері – билер халықты басқару ісіне араласып, ел мен ел, жеке адамдар арасындағы қарым-қатынасты үйлестіріп, айыптаушы, қорғаушы және жазалаушы қызметтерін атқарып отырған. Сол әрекетімен елдегі саяси-әлеуметтік жағдайды реттеуге араласқан. Екіншіден, халыққа өмірдің мәні, жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, батырлық пен қорқақтық, ерлік пен ездік, мәңгілік пен мезеттік туралы философиялық терең насихат сөздер айтып, қоғамның рухани дүниесін айқындап, дұрыс өмір сүрудің бағыттарын айқындаған. Қазақ шешендік сөздері халық арасында ауызша тарап отырған. Олардың авторлары бірде сақталса, бірде сақталмай, кейде мазмұны, құрылымы жағынан өзгерістерге ұшыраған.

Тірек сөздер: қазақ шешендік сөздері, шешендік дискурс, аргументтеу модельдері, ұлттық дүниетаным.

З.Ш.Ерназарова

Университет КИМЭП, д.ф.н., профессор

АРГУМЕНТИРУЮЩИЕ МОДЕЛИ В КАЗАХСКОЙ ОРАТОРСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В статье определяются модели аргументации ораторских речей, занимающих особое место в истории казахского народа. Есть несколько причин, которые отличают ораторское искусство казахского народа. Во-первых, обладатели ораторского мастерства - бии участвовали в управлении народом, координировали отношения между странами, между отдельными людьми, выполняли функции обвинителей, защитников и карателей. Таким образом, они вмешивались в урегулирование политической и социальной ситуации в стране. Во-вторых, они говорили народу глубокие философские пропагандистские слова о смысле жизни, добре и зле, честности и подлости, храбрости и трусости, героизме и слабости, о вечном и временном, обозначали духовный мир общества и показывали направления правильной жизни. Казахское ораторское слово в народе распространялось устно. Авторство некоторых речей известно, некоторых – неизвестно; иногда менялось само содержание и структура речей.

Ключевые слова: казахские ораторские слова, ораторский дискурс, модели аргументации, национальное мировоззрение.

Z.Sh. Yernazarova

KIMEP University, Doctor of Philology, Professor

ARGUMENTATIVE MODELS IN THE KAZAKH ORATORY SPEECH

Annotation. The article defines the models of argumentation of oratory speeches that occupy a special place in the history of the Kazakh people. There are several reasons that distinguish the oratory of the Kazakh people. First, the owners of public speaking skills-beys participated in the management of the people, coordinated relations between countries, between individuals, performed the functions of accusers, defenders and punishers. Thus, they interfered in the settlement of the political and social situation in the country. Secondly, they spoke to the people deep philosophical propaganda words about the meaning of life, good and evil, honesty and meanness, courage and cowardice, heroism and weak will, about the eternal and temporary, denoted the spiritual world of society and showed the directions of the right life. The Kazakh oratorical word was spread orally among the people. The authorship of some speeches is known, of some speeches is unknown; sometimes the content and structure of the speeches changed.

Keywords: Kazakh oratorical words, oratorical discourse, argumentation models, national worldview.

Ежелгі грек және рим шешендерінің риторика туралы еңбектерінде сөзді құрастырудың модельдерін анықтау маңызды тақырыптардың бірі болған. Осымен байланысты Аристотельдің риторикаға арнаған еңбектерінде топос ұғымы қолданылып, оның түрлері анықталады. Топос – адамның таным процесін модельдеудің түрі, адам танымында ақпаратты жүйелеудің, жадыда сақтаудың механизмін абстракциялау болып табылады. Топос ұғымын Протагор енгізіп, Аристотель әрі қарай дамытқан болатын [1, 23-24].

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуында, мемлекетінің даму тарихында шешендік өнердің орны ерекше. Ал қазақ қоғамында сөздің орнының, оның қызметінің, оған қойылар талаптың қандай болғанын және ең бастысы, тыңдаушылардың ақындар мен жыраулардың, бидің сөздерін қалай тыңдап, сусындағанын халық жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа аңыз болып жеткен оқиға әңгімелерден көруге болады [2, 11; 5, 15; 8, 38]. Шешендік сөздер қазақ қоғамында мына қызметтерді атқару барысында қалыптасты:

– ел тәуелсіздігіне қауіп төнген уақытта халықты біріктіру, жауға қарсы соғысқа шақыру;

– ел ішіндегі, рулар арасындағы әртүрлі дау түрлерін (мал дауы, жер дауы, жесір дауы) шешіп отыру, халық арасында билік айтып, әділ үкімдер айту арқылы ел тыныштығын, өзара түсіністікті сақтау, халықтың әділдікке сенімін сақтау;

– хандар мен билерге кеңес беріп, қателіктерін айтып отыру, қате істерден сақтау, жамандықтың алдын алу;

– халықтың салт-дәстүрін, негізгі құндылықтарының сақталуын, бұзылмауын қадағалап отыру, әлем, өмір, ел, адамның орны, адами құндылықтар туралы пайымдаулар жасап, дұрыс өмір сүрудің қағидаларын, жолдарын көрсету, адамдарды қателіктерден сақтау.

Сөздерімен қазақ халқының мәдениетінде шешендік өнерді дамытқан Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Мама би және т.б. билер туралы Ш.Уәлиханов: « Бии никем формально не избираются и формально никем не утверждается. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Народ наш имеет богатую и насыщенную поэтических достоинств, замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода. Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего культурного развития» [4, 81].

Қазақ билерінің өмірімен танысқан А.Янушкевич қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың әкесі, ел басқарған Құнанбай би туралы өз жазбаларында былай деп жазады: «Құнанбай – это просто машина для говорения, часы, которые только тогда идут, когда не заведены. Как только проснетесь, пускает в ход свой язык и говорит неустанно,

пока не заснет. Каждую минуту приходят к нему киргизы за советом, а он как оракул, который вещает со своего треножника, часто подперев бока руками; на каждое три слова цитата из шарията, а память у него такая удивительная, что все указы и распоряжения правительства приводит, будто по книжке читает» [15,181]. Қоғамда атқарған қызметімен байланысты қазақ шешендік өнерінің бірнеше жанрлары қалыптасқан. Олар шешендік толғау, шешендік арнау, шешендік дау.

Шешендік сөз тек дау, тойларда, жиындарда ғана емес, арнайы сөз жарыстарында қалыптасып отырған. Бұл туралы Б.Адамбаев: «Сфера применения ораторских изречений не ограничивалась тяжбами и состязаниями на пирах и тризнах. Бывало, что на жайлау приглашалось множество людей, перед которыми многоопытные старцы произносили назидательные слова» [2, 101].

Қазақ шешендік өнерінің адамзат тарихында қалыптасқан риторика өнерімен қандай ұқсастығы және қандай айырмашылықтары, ерекшеліктері бар, қазақ шешендері сөзді сөйлеуде қандай стратегияларды басшылыққа алды, олар аргументтерді қалай құрды? Аталған мәселені зерттеу үшін когнитивті лингвистика, коммуникация теориясы, дискурс теориясының негізгі ұғымдары мен ұстанымдарын басшылыққа алдық.

Дискурсты шешендік сөз – аргументтер тұрғысынан лингвистикалық талдауда оны жүйелі байланыстағы бөліктердің тұтастығы ретінде қарау керек және оның өзгермелі сипатқа ие екендігін есте сақтау керек. Өйткені кез келген шешен сөздің дүниеге келуі ой, концепция, сөз мақсаты, оның бірнеше міндеттерге бөлінуі, олардың өз ішінде подтезистерге бөлінуі, сөздің сыртқа шығуы сияқты өзара байланысты компоненттерден тұрады. Сонымен қатар бұл компоненттердің мазмұны бірыңғай сипатқа ие емес. Ал шешен сөздің дискретті сипаты адамның қабылдау процесімен байланысты. Әр сөйлеу жағдаятында адам миының ақпаратты қабылдауы, талдауы бірдей болмайды.

Шешен сөздердің түрлері мен мазмұнын шешендік сөздің айтылу орны, нақты сөйлеу жағдаятында қалыптасқан конвенциялық ережелер, ұлттық дүниетанымға тән тірек құндылық – түсініктер, халық арасында кең тараған, белгілі әдеп заңдарына сай құрылған. Г.Қосымова «Қазақ шешендік өнерінің негіздері» монографиясында сақтар дәуіріндегі Анакарыстан басталатын сөз еркіндігі, шешеннің тәуелсіз ой иесі болу дәстүрі әрі қарай жалғасатынын айтады [5,38]. Қазақ шешендік өнер тарихында шешендік дау, шешендік арнау, шешендік толғау сияқты жанрлары қалыптасқан. Шешендік дискурсқа қатысушылардың арасындағы қарым-қатынастың конвенциялық сипатын әлеуметтік контекст (шешендік сөз орын алған тарихи жағдай, шешендік сөз айтылған орын: дау, той, ас, жиын) анықтап отырған. Қазақ шешендік өнерінде «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген дала заңы ханға да, қараға да бірдей жүрген. Сондықтан халық дауларда айтылған шешен сөздермен байланысты «Тура сөзде туған жоқ» деген ережелер барлық жағдайда өз күшін сақтаған. Сондықтан халық шешен сөзге тек шындықты айтатын сөз деп қараған. Сонымен байланысты халық түсінігінде: 1) Шешендік сөзді дидактикалық өсиет, нақыл сөз деп қабылдау; 2) Шешендік сөзді бұлтартпайтын ереже деп қабылдау; 3) Шешендік сөзді қазақ халқының тарихының ауызша жазбасы деп қабылдау қалыптасқан.

Қазақ шешен билері сөзге ежелгі грек шешендері сияқты жазбаша дайындалып, жағтамаған [2,11]. Алайда жастайынан шешен сөздерді естіп, ауызша жағтау, ауыздан-ауызға тарату орамды нақыл сөздерді құрудың белгілі бір тәсілдерін меңгеруге итерген. Дегенмен шешен сөз сөйлеу адамнан кең, терең дүниетанымды, сезімталдық пен байқағыштықты, шынайы өмір құбылыстарына талдау жасап, пайымдаулар қорытып отыруды талап еткен. Ол жөнінде С.Негимов: «Әлеумет алдында ойлы сөз сөйлеу – шешеннің биік дүниетанымынан, қабілеттілігінен, өмірлік және өнерпаздық тәжірибесінен туындайды. Тізелескен дауда, ғылым-білім бәсекесінде самарқанды сапырып, алмас қылышпай жарқылдатып сөз айту кез келген шешеннің маңдайына жазылған бақыт

емес», – деп жазады [8,116]. Шешен сөз стратегиясын анықтауда халық танымында негізгі құндылықтарға баса назар аударған. Халық танымындағы құндылықтарды бірнеше концепцияның айналасына топтастыруға болады: толық адам, дала заңдары, әділдік, ел-жер, ағайын, намыс, бағыр, би.

Қазақ халқының дүниені тану философиясы шығыстық философиядағы ең толық адам, рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен байытады. Көне қазақ қоғамында тұлғаға қатысты «азамат», «алаштың азаматы», «пенде», «кісілікті кісі» деген толық адам концептісін ашатын ұғымдарға ұнамсыз болып табылатын қасиеттер «менменшілдік», «өзімшілдік», «мақтаншақтық», намыссыз, жасықтық ұғымдары қарсы қойылған [7;9].

Қазақ шешендік сөздерін дискурс ретінде қарстырған авторлар ұжымы Ж.Смағұлова, К.Күркебаева, Ә.Жұмағұлова шешендік сөз дискурсын прагматикалық, гносеологиялық және онтологиялық аспектіде қарастырады. [11, 21].

Бағыс риторикасындағы аргументтеу модельдерін зерттеген О.Э.Сухарева риторикада тыңдаушының аргумент арқылы берілген ақпараты қабылдауының 6 қалыптасқан моделі бар екенін айтады. Олар: (1) Тұтастық. Адам ақпаратты жүйелі байланыстағы тұтастық ретінде қабылдайды. (2) Ритм. Адам миы ритмдегі, яғни қозғалыстағы ақпаратты қабылдайды. (3) Ассоциация. Айғақтардың ассоциация негізінде қабылдануы: мидың жаңа ақпаратты өзінде бар ақпаратпен салыстыру, қарсы қою, дәлдігін айқындау арқылы қабылдайды. (4) Жіктелім. Талдау, салыстыру негізінде ақпараттарды топтастыру арқылы қабылдау. (5) Абстракциялау. Ақпаратты маңыздылығына қарай жалпылау, негізгі және көмекші белгілерді анықтау, жалпылау. (6) Иерархия. Ақпараттар арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты, қарым-қатынасты анықтау. [13, 13]. Әр халықтың аргументті құрудағы ерекшеліктері туралы Н.И.Рец, *А.Н. Баранов зерттеулерінде аргумент құруды адамның дүниетанымындағы концептілер-дің рөлінің маңыздылығы айтылады* [10; 2].

Қазақ билерінің шешендік сөздерінде қабылдаудың ақпаратты жалпы тұтастық сипатта – әлем – табиғат-адам – арасындағы өзара байланыс түрінде беру арқылы тыңдаушыны сендіру, халық танымында бар құндылықтармен ассоциациялық байланыс орнату арқылы сендіру, жеке мен жалпы арасындағы жалпы байланысты көрсету арқылы сендіруге құрылған сөз модельдері көп кездеседі.

1.Адам танымында ақпаратты ассоциациялық салыстыру, қарсы қою моделіне құрылған аргумент үлгілері:

Атың жақсы болса,
Ер жігіттің пырағы,
Балаң жақсы болса,
Жан мен тәннің шырағы.
Қызың жақсы болса,
Жайқалып өскен құрағы.
Әйелің жақсы болса,
Бірінші – иманың,
Екінші – жиғаның,
Үшінші – ырысыңның тұрағы.

Төле би [6, 193].

2. Әлемдегі барлық нәрсе өзара байланысты, адам – табиғаттың бөлшегі, табиғат пен адам арасындағы алдыңғысы соңғысына бағынатын тәуелділік бар деген дүние туралы көзқарас шешендік сөзде сендірудің бір тәсілі ретінде қолданылған. Сөз тақырыбын ашу, мәселені анықтауда, көңіл аударуда табиғат құбылыстарын қатар алып ұсыну тыңдаушыны иландыру, айтылған ойды мақұлдату қазақ шешендік сөздерінің басты ерекшелігі деп айтуға болады.

Мысалы, Абылай ханның сұрау салуы

Бір күні Абылай хан қарамына көз тойған, үш жүзден озған, әлемнен озған ала аяқ билері бас қосып отырғанда айтыпты:

–Дүниеде тозбайтұғын нәрсе бар ма, өлмейтұғын жан бар ма? Тозбайтұғын не нәрсе? Осыны тауып беріңдер де, менен қалағандарыңды алыңдар.

Сонда түбі-тегі қытшақ Таймас-Жуас орнынан ұшып тұрып, Абылай ханның алдына барып жүзегіні сөйлейді: – Алдияр тақсыр, бұлардың бәрінің айтып тұрғаны тозатұғын нәрселер. Тозбасты ұста соқпайды, Өлместі құдай жаратпаған демеді ме? Құдай дескен құда болады, құшақтасқан дос болады. Дос болғанда, бірінен-бірі жүйрік ат алады, қыран құс алады, түзу мылтық алады. Ат өледі, құс ұшады, түзу мылтық қисаяды, достық сондаймен тозады. «Төсекте басы қосылсын, Төскейде малы қосылсын» деп құда болады. Киім саларда бір дау, мал берерде екі дау, үйге енгізерде үш дау, ұзатарда төрт дау. Осы даулардың бірде болмаса да, бірімен ол құдалық та тозады. Құдай қосқан құда емес, құшақтасқан дос емес, бірінен-бірі жан аяспайтын, көрмесе, сағынып жүретұғын бір-екі тату болады. Тозбағанда, ол екі татудың татулығы тозбайды.

*Қара жердің өлгені
Қар астында қалғаны.
Асқар таудың өлгені
Басын мұнар шалғаны.
Аққан судың өлгені
Мұз боп тоңып қатқаны.
Ай мен Күннің өлгені
Түнеріп барып батқаны.
Өлмегенде не өлмейді
Ғалымның жазған хаты өлмейді,
Жақысының аты өлмейді, –*

дегенде, естіген жандар сілтідей тұнады. Абылай хан риза болды. Қамқа тонды бас қылып, тоғыз беріпті [6,112-113]. Бұл сөзде толық адам ұғымы жақсы істер істеуші, ізденуші, әлемді танушы адамдардың бейнесі арқылы беріледі.

3. Адам өмірін табиғат құбылыстарына ұқсату, адамға таныс табиғат құбылыстарын аналогия ретінде қатар алып, ойды абстракциялау аргументтеудің тәсілі болған.

*Тоғай болған тал едім.
Таяқ қылса, шарам не?
Айдын шалқар көл едім,
Құдық қылса, шарам не?
Жапалақ құс мақтанса,
Жардан тышқан алдым дер,
Жаман адам мақтанса,
Жақсыны аяғынан шалдым дер.*

4. Таза логика заңдарына, бөлшектер арасындағы ұқсастықтардан жалпылықты анықтау арқылы өз ойын дәлелдеу қазақ шешендік сөздерінде жиі қолданылатын аргументтеу жолы болып табылады. Қазақ шешендік сөздері силлогизмге, таза логика заңдарына құрылған пайымдауларға құрылған [1,350]. Пайымдаудың үш тағанды құрылымына негізделген сөздердің жазылмаған дала заңдарына негізделе отырып, тыңдаушыны сендіруге, ойды логика заңдарына сай дәлелдеуге құрылған. Мысалы: *Қара қазаққа хан ие, қара жерге халық ие.*

Хандығыңды бер де, жерді ал. Хандығыңды қилмасаң, қара жерде нең бар?

Халық арасында тараған әдет құқығын негіздеме-сілтеме ретінде алып, аргумент құру шешендік дауларда көп кездеседі.

Ұлы жүз бен Кіші жүз арасында мал дауы туады. Сонда дауды тыңдап отырған Қазыбек би: —Ұлы жүзді қауға бер де малға қой, Кіші жүзді найза бер де, жауға қой. Орта жүзді қамшы бер де, дауға қой, — дегені қайда? Соған қарағанда, төре беру жолы менікі емес пе? Жығылсам, алдымда ағам бар. Сүрінсем, артымда інім бар. Билік менікі еді ғой. Мұны біреуің ауыздарыңа алмағандарың қалай?

Төле би сен атадан үлкен болып тудың. Ініңнің бір еркелігін көтеретін жөнің бар. Оны ойламай, жылқысын неге аласың? Уа, жарқыным, Мама би, сен атаның қара шаңырағында қалған екенсің, ағаңның көзінің тірісінде жеңгенді неге зорлықпен әкетесің? Даугердің адалы құстай ұшатын да, арамы мұрттай ұшатын. Сен Мама би, қатыныңды қайтар, сен Төле би, жылқыны қайтар. Екі жағың да иесіне табысы болмаған соң, екі аяқты түгіл төрт аяқты қалмасын. [6,119].

Шешендік дауда Қазыбек би ұсынған аргументті семантикалық бөліктерге бөліп көрейік. Шешендік даудағы аргументті құру моделі: 1. Алғышарт: халық түсінігінде бар қағида ұстаным (атаңның өсиеті....). 2.Байланыс (соған қарағанда); 3. Тұжырым (жол менікі емес пе?).4. Негіздеме (алдымда ағам).5. Байланыс сұрақ –қорытынды. Аргумент құрылымын анықтауда *Си.Тулминнің* моделі негізге алынды [14,119].

Қорыға келгенде, қазақ шешендік сөздеріндегі аргументтеу модельдері адамның жалпы дүниетаным заңдылықтарына сай индукция мен дедукцияға, себеп-салдарлық қатынасқа, ұқсату, аналогия заңдарына құрылады. Оның басты ерекшелігі ретінде тыңдаушыны алдын ала дайындау, жалпыға ортақ таныс нәрселерді мақұлдату арқылы негізгі ойды беру, әлемді өзара байланысты тұтастық ретіне қарау, табиғат пен адам арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты тану, табиғат құбылыстарын аргументтің айғақтары түрінде қолдану, сөз стратегиясын халық танымындағы құндылықтарға бағыттай отырып құру, дала заңдарына, әдет құқығына аргументтің негіздемесі ретінде сілтеме жасау сияқты әдіс-тәсілдерін атауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Аристотель. Сочинения в 4 томах. Т.2. М.: Мысль, 1978. 687 с.
- [2] Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. Алматы: Ана тілі, 2007.С. 7.
- [3] Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. М.: Наука, 1990. С. 40-52.
- [4] Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 4. Алматы, 1985, 450 с.
- [5] Қосымова Г. Шешендік өнер негіздері. Алматы: Баянжүрек, 2007. 295 б.
- [6] Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 6-т. Павлодар: ЭКО ФӨФ, 2005. 394 б.
- [7] Нысанбаев А. Қазақстандық философия: өткені, бүгіні, ертеңі. «Айқын» газеті, 2013 жыл, 25 қыркүйек.
- [8] Негимов С. Шешендік өнер. Алматы, 1997. 203 б.
- [9] Оразбаева А. Қазаққа тән құқық мәдениетінің қайнары: ұлт тағдырындағы билер институтының бастауы турасында // Егемен Қазақстан, 1998, 9 қазан.
- [10] Рец Н.И. Типичные структуры аргументирования в русском и чувашском языках // Вестник Чувашского университета. Вып. № 1 / 2013 С.159-161.
- [11] Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. Шешендік сөздер дискурсы. Алматы: ҚазҰУ, 2012. 184 б.
- [12] Сопер П. Л. Основы искусства речи. М.: Феникс, 2006. 448 с.
- [13] Сухарева О.Э. Западная риторическая традиция и проблема убедительности монолога. АҚД, Ижевск, 2010, 21 с.
- [14] Тулмин Ст. Человеческое понимание. М.: Прогресс, 1984. 327 с.
- [15] Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям, Казахстан, 1966. С.184.